Architectus

2019
2(58)

DOI: 10.5277/arc190205

Anna Wojtas-Harań*

Dom wolnostojący – między luksusem a ekonomią. Specyfika zabudowy dzielnicy Szklarskiej Poręby

Detached house – between luxury and economy. The district of Szklarska Poręba – the specificity of the development

Wprowadzenie

Sformułowanie „dom wolnostojący" użyte w tytule opracowania jest rodzajem synekdochy wskazującej na rolę pojedynczego budynku w procesie kształtowania przestrzeni, w tym wypadku struktury osadniczej górskiego kurortu. Określenia „luksus" i „ekonomia" wyrażają natomiast skrajne interesy ścierające się na polu pojedynczej inwestycji, odciskające swe piętno ostatecznie w odbiorze miejscowości, krajobrazu, regionu. Piękno i harmonia górskich osad zależą bowiem od decyzji powodowanych względami zarówno oszczędnościowymi, jak i estetycznymi, funkcjonalnymi, przyrodniczymi, prestiżowymi – luksusowymi jednak z punktu widzenia racjonalnego gospodarowania przestrzenią. Podobnie cechy architektury i parceli są wypadkową ekonomicznych przesłanek i – niejednokrotnie – luksusowych aspiracji właścicieli czy twórców dzieł architektonicznych. W rezultacie jednostkowe wybory orzekające o losach zaledwie jednej posesji, pozornie nieistotne, przekładają się na obraz całości.

W artykule skoncentrowano się na cechach obiektów, które sprawiają, że znajdując się w ich strefie, mamy

Introduction

The term "detached house" which is used in the title of this study is a type of synecdoche indicating the role of a single building in the process of shaping the space, in this case a settlement structure of the mountain resort town. The terms "luxury" and "economy" express, however, extreme interests clashing in the field of a single investment and imprinting their mark ultimately in the reception of the town, landscape and region. The beauty and harmony of mountain settlements depend on decisions made due to many reasons, i.e. economical as well as aesthetic, functional, natural and prestigious – luxurious, however, from the point of view of rational landscape planning. Similarly, the features of architecture and plots of land are the resultant of economic premises and – very often – luxurious aspirations of owners or authors of architectural works. As a result, individual choices influencing the state of just one property, seemingly insignificant, find their reflection in the image of the whole.

The article focuses on the features of architectural objects that make us feel that being within their zones everything we do is done in a different way and we are somewhere else than in our everyday surroundings, and looking from the perspective, we can see uninterrupted painting frames.

* ORCID: 0000-0002-8434-7348. Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

wrażenie, że wszystko robimy inaczej i jesteśmy gdzie indziej, niż w codziennym otoczeniu, a patrząc z perspektywy, widzimy niezakłócone niczym kadry malarskie.

Cel i metodyka

Celem pracy jest wyselekcjonowanie elementów wpływających na rozpoznawalność, jakość i atrakcyjność karkonoskich kurortów, a jednocześnie służących zachowaniu wyjątkowości krajobrazu.

Przyjęto metodę obserwacji i studium indywidulanych przypadków. Wybrano przykłady nieruchomości z elitarnej dzielnicy Szklarskiej Poręby – Marysina. Dzielnica powstała na bazie starej osady z XVI w., wchłoniętej do miejscowości. Obecnie Marysin fragmentarycznie zachował sanatoryjno-willowy charakter. Tym bardziej konieczne wydaje się przeanalizowanie obiektów, które przetrwały. W opracowaniu skupiono się na domach średniej wielkości typu pensjonatowego, willowego z przełomu wieku. One bowiem wytworzyły unikatową atmosferę malowniczości i elegancji (wielkomiejskości?) w osadzie, która nie miała jeszcze praw miejskich.

Analizie poddane zostały forma, detal architektoniczny i zagospodarowanie terenu.

Stan badań

Problematyka wpływu działalności budowlanej na krajobraz karkonoski podejmowana była fragmentarycznie przez architektów, historyków, kulturoznawców, geografów czy badaczy regionalnych przy okazji omawiania zagadnień z zakresu ich zainteresowań.

Architektura i zagospodarowanie przestrzenne Sudetów przedstawiane były w różnym ujęciu, w szczególności przy okazji analiz nad zespołem cech kształtujących zabudowę regionalną [1]–[3], w ramach badań nad infrastrukturą budowlaną związaną z obsługą ruchu turystycznego i uzdrowiskowego [4], [5].

Ważnym pretekstem do przygotowania w 1999 r. dokumentu [6], który przybliżał dzieje kultury Karkonoszy, była współpraca pomiędzy Muzeum Okręgowym w Jeleniej Górze a Stowarzyszeniem Międzyregionalnej Wymiany Kulturalnej w Berlinie i Muzeum Kreuzberg w Berlinie. Znalazło się w nim miejsce na krótką charakterystykę domów należących do artystów, literatów, naukowców, intelektualistów zamieszkałych w Szklarskiej Porębie. W dysertacji bazowano na literaturze niemieckiej: opisach domów i krajobrazu Alfreda Koeppena z początków XX w. [7], [8] oraz rozprawach artystów i kulturoznawców [9]. Jak wynika z oceny Jerzego Ilkosza i Beate Szymanski-Störtkuhl, […] *ślady architektoniczne, przede wszystkim domy własne artystów* [którzy w Karkonoszach żyli i pracowali] *nie wzbudziły dotąd zainteresowania* [6, s. 104].

Historią regionu zajmują się m.in. jeleniogórski archiwista Ivo Łaborewicz i historyk Przemysław Wiater [10], którzy w 2010 r. opublikowali historię Szklarskiej Poręby. Prezentuje ona m.in. archiwalne zdjęcia wybranych budynków. Prace z zakresu historii architektury Wrocławia (stolicy prowincji) czy Jeleniej Góry (stolicy Karkonoszy)

Objective and methodology

The purpose of this study is to select elements that influence the recognition, quality and attractiveness of the Giant Mountains resort towns and at the same time to point out those which serve to preserve uniqueness of the landscape.

The method of observation and study of individual cases was adopted. Examples of real properties from the elite district of Szklarska Poręba – Marysin were selected. The district was founded on the basis of an old settlement from the 16th century, which was absorbed into the town. At present, Marysin has fragmentarily preserved the sanatorium and villa character. Therefore, it is even more necessary to analyze the objects that have survived. The study focuses on medium-sized houses of a pension--villa type from the turn of the century. It is they that created a unique atmosphere of picturesqueness and elegance (metropolitan character?) in a settlement that did not have town privileges yet.

Our analysis covered the form, architectural detail and landscape planning.

State of research

The issue of the impact of construction activity on the Giant Mountains landscape was taken up fragmentarily by architects, historians, culture scholars, geographers or regional researchers, while discussing issues related to their interests.

The architecture and landscape planning of the Sudetes were presented in various aspects, in particular when analyzing a group of features shaping the regional development [1]–[3] as part of research on the construction infrastructure connected with tourism and health resort town services [4], [5].

An important pretext for preparing a planning document [6] in 1999 which made the history of the Giant Mountains culture more popular was cooperation between the District Museum in Jelenia Góra and the Interregional Cultural Exchange Association in Berlin and the Kreuzberg Museum in Berlin. It included a brief description of the houses belonging to artists, writers, scientists, intellectuals living in Szklarska Poręba. The dissertation was based on German literature, i.e. Alfred Koeppen's descriptions of houses and landscapes from the early 20th century [7], [8] and dissertations of artists and cultural studies scholars [9]. As evidenced by the evaluation of Jerzy Ilkosz and Beate Szymanski-Störtkuhl, […] *architectural traces, especially the artists' own houses* [who lived and worked in the Giant Mountains], *have not aroused interest so far* [6, p. 104].

The history of the region has been dealt with by, inter alia, Jelenia Góra archivist Ivo Łaborewicz and historian Przemysław Wiater [10], who published the history of Szklarska Poręba in 2010. It presents, among other things, archival photos of the selected buildings. Works on the history of Wrocław architecture (capital city of the province) or Jelenia Góra (capital city of the Giant Mountains) may constitute a supplementary and comparative material

mogą stanowić materiał uzupełniający i porównawczy [11]–[16]. Natomiast oddziaływanie architektury i sztuki berlińskiej XVIII i XIX w. na twórców Śląska przemawiać może za koniecznością skorzystania z materiałów dotyczących Berlina (stolicy pruskiej monarchii)[1].

Interesujące odniesienie do zabudowy uzdrowiskowo-turystycznej Szklarskiej Poręby może stanowić opis willowych osiedli w wałbrzyskim okręgu górniczo-przemysłowym [18]. Pomimo zawężenia terytorialnego opracowanie wszechstronnie nawiązuje do niemieckiej myśli architektonicznej i urbanistycznej XIX i XX w.

Istnieje także literatura przedmiotu, która porusza problematykę architektury drewnianej [19]–[22], w tym ryglowej, a także wznoszonej w konwencji alpejskich chat czy pierwszych szwajcarskich hoteli górskich, określanej także mianem architektury kurortów i uzdrowisk. Prezentowany jest nawet przez niektórych autorów dumny pogląd, iż Karkonosze były kolebką wernakularyzmu alpejskiego [22, s. 148].

Tło historyczne rozbudowy karkonoskich ośrodków wypoczynkowych

Tendencja, która zmieniła charakter Karkonoszy

W końcu XIX i na początku XX w. pojawiła się tendencja budowlana, która zmieniła krajobraz Karkonoszy. Wsie, przysiółki i tereny wysokogórskie wypełniły się okazałą architekturą obiektów służących turystyce, rekreacji, zdrowiu. Powstawały pensjonaty, schroniska, hotele, wille, sanatoria itp. Miejscowości skoncentrowane dotychczas na działalności handlowej, rzemieślniczej, górnictwie, hutnictwie lub rolnictwie nabrały charakteru wczasowisk.

Krajobraz kulturowy, który tworzyła architektura chat sudeckich, barokowych i klasycystycznych kamienic, świątyń, pałaców wzbogacił się o romantyczne siedziby dla poszukujących kontaktu z dziką górską przyrodą. Bodźcem do rozbudowy górskich ośrodków było uprzemysłowienie, rozwój turystyki i sportu, rozkwit Śląska, poprawa sytuacji ekonomicznej i zamożności obywateli. W XVIII w. i wcześniej właśnie zagrody chłopskie, pasterskie i kurzackie budy, strażnice i leśniczówki zapewniały ascetyczne warunki początkującej turystyce[2]. Karkonoskie budy, czyli miejsca związane z hodowlą zwierząt zapewniały nocleg pod jednym dachem właśnie z tymi ostatnimi. Z czasem nastawiono się wyłącznie na

[1] Źródło informacji na temat berlińskiej architektury mogą stanowić m.in. niemieckie czasopisma, budowlano-techniczne, takie jak „Deutsche Bauzeitung", „Zentralblatt der Bauverwaltung", „Zeitschritt für Bauwese" [17, s. 9].

[2] Pierwsze wyprawy na Śnieżkę przeprowadzano w XVI w. Informacje o istnieniu bud pasterskich i księgi wpisów dla wędrowców w okolicy schroniska Strzecha Akademicka pochodzą z XVII w. W tym samym stuleciu w jednej z bud kurzackich, na której miejscu później stanęło schronisko Bronka Czecha, również nocowali turyści. W XVII w. w miejscu obecnego schroniska Samotnia powstała strażnica stawu hodowlanego Schaffgotschów z Cieplic. Prawdopodobnie w XVIII w. pojawili się tu pierwsi turyści. Podobnie górski zamek Chojnik z XIV w., a później jego ruiny, były celem wycieczek już w XVII w. [23].

[11]–[16]. However, the influence of Berlin architecture and art of the 18th and 19th centuries on the creators of Silesia may speak for the necessity of using materials concerning Berlin (capital city of the Prussian monarchy)[1].

An interesting reference to the spa and tourist development of Szklarska Poręba may be a description of residential estates in the Wałbrzych mining and industrial district [18]. In spite of the territorial narrowing, the elaboration refers comprehensively to the German architectural and urban planning thought of the 19th and 20th centuries.

There is also source literature which deals with the problems of wooden architecture [19]–[22], including timbered architecture and also covering conventionally built alpine huts or the first Swiss mountain hotels, which is sometimes referred to as the architecture of resort towns and spas. Some authors even present a proud opinion that the Giant Mountains were a cradle of alpine vernacularism [22, p. 148].

Historical background of the expansion of the Giant Mountains holiday centres

The trend that changed the character of the Giant Mountains

At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, a construction trend appeared that changed the landscape of the Giant Mountains. Villages, settlements and high mountain areas were filled with impressive architecture of facilities for tourism, recreation and health. Guest houses, hostels, hotels, villas, sanatoria, etc. were constructed. Towns which were hitherto concentrated on commercial, craft, mining, metallurgy or agriculture activities obtained the character of holiday spas.

The cultural landscape, which was created by architecture of the Sudety huts, baroque and classicist tenement houses, temples and palaces, was enriched with romantic residences for people seeking contact with wild mountain nature. The stimulus for the development of mountain resort towns was industrialization, development of tourism and sport, the flourishing of Silesia, improvement of the economic situation and wealth of citizens. In the 18th century and earlier, peasant farms, shepherd's huts and lumberjack's shacks, watchtowers and forester lodges provided ascetic conditions for the beginnings of tourism[2]. Giant Mountains huts, namely places connected with

[1] The source of information on Berlin architecture may include, among other things, construction and technical German magazines such as "Deutsche Bauzeitung", "Zentralblatt der Bauverwaltung", "Zeitschritt für Bauwese" [17, p. 9].

[2] The first expeditions to reach Śnieżka summit took place in the 16th century. Information about the existence of shepherd's huts and book of entries for hikers in the Strzecha Akademicka hostel area dates back to the 17th century. In the same century, in one of lumberjack's shacks, in which later Bronek Czech's shelter was located, tourists also spent nights. In the 17th century, the watchtower of the breeding pond of the Schaffgotsch family from Cieplice was built in the place of the current Samotnia shelter. Probably in the 18th century, the first tourists appeared here. Similarly, the Chojnik mountain castle from the 14th century, and later its ruins, were the destination of trips already in the 17th century [23].

obsługę turystów. W 2. połowie XIX w. chłopskie gospodarstwa stopniowo dostosowywano do potrzeb przybyszów, znużonych zgiełkiem wielkiego miasta lub uciekających przed negatywnymi skutkami industrializacji i urbanizacji. Już w 1837 r. wzniesiono schronisko nad Śnieżnymi Kotłami – pierwszy obiekt w Karkonoszach dedykowany turystom [23, s. 18]. Początkowo istniejące zabudowania gospodarstw wiejskich zmieniano przez dodawanie balkonów, werand, tarasów, adaptację poddaszy na potrzeby mieszkalne oraz powiększanie otworów okiennych w celu pozyskania światła i słońca. Jednocześnie starano się zachować regionalny, wiejski charakter zabudowy. Wielu artystów, naukowców podejmowało się takich przedsięwzięć, organizując w górach swoje atelier czy domy letniskowe. Po 1870 r. [6, s. 112] zaczęły pojawiać się hotele i pensjonaty w stylu wielkomiejskim. Spotkało się to z krytyką zwłaszcza osób związanych z kulturą. Ich zdaniem wznoszone obiekty powinny nawiązywać do krajobrazu i dotychczasowych metod budowlanych. Niektórzy dawali przykład, stawiając swoje własne domy.

W tamtym czasie zbiegło się jednak wiele dążeń w sferze intelektualnej i artystycznej, a wyrażały się one zwłaszcza w zróżnicowanej formie domów wolnostojących.

Nurty, które zawładnęły twórczością architektoniczną

Krajobraz górskiej przyrody był idealnym tłem dla sentymentalnych fascynacji od końca XVIII w. Ponadto […] *kraje niemieckie – ojczyzna poezji romantycznej, były znakomitym miejscem dla rozwoju romantycznej architektury* [24, s. 339]. Romantyzm operujący formą gotycką, rzadziej romańską, był naturalną opozycją przeciw umiarowi i monotonii klasycyzmu.

Rozwój myśli odwołującej się do uczuć, ideałów, mistycyzmu, historyzmu, ludowości zbiegł się z postulatami tworzenia sztuki narodowej, które pojawiły się w Niemczech już w XVIII w. Poszukiwano stylu, który bazowałby na formach charakterystycznych dla danego państwa i był nośnikiem idei narodowych. Takim stylem mógł być gotyk. Zainteresowanie gotykiem wiązało się także ze stosowaniem tradycyjnych technik budownictwa drewnianego. Drewniana konstrukcja szkieletowa (mur pruski) uznana została za narodowy sposób budowania (*Nationalstil*).

Częścią romantycznej wrażliwości w sztuce była estetyka *picturesque*. Z rozwojem stylu neogotyckiego zyskiwała ona jeszcze na znaczeniu, ze względu na uznanie dla wartości malarskich architektury i krajobrazu.

W XIX w. eksperymentowano także z wariantami innych stylów historycznych (klasycyzmem, romanizmem, renesansem, barokiem itd.), wprowadzając modę na malowniczość i regionalizm o różnych korzeniach.

W latach 50. XIX w. [25, s. 282] zainteresowano się architekturą regionalną. Wystawa Exposition Universelle w Paryżu w 1867 r. wyznaczyła główne trendy epoki, ujawniła architekturę malowniczą, ale zademonstrowała również urok egzotyki i regionalizmu. Estetyka chat[3] in-

[3] Na fali odkrywania stylu narodowego, wzrostu zainteresowania historią, tradycją, sztuką ludową, niezwykle przychylnie został przyjęty pomysł wskrzeszenia budownictwa alpejskiego. Z pojawieniem się ru-

animal husbandry, provided accommodation for animals and people under one roof. With time, only tourists were accommodated and served. In the 2nd half of the 19th century, peasant farms were gradually adapted to the needs of newcomers who were weary of the hustle and bustle of a big city or who escaped to avoid negative effects of industrialization and urbanization. Already in 1837, a hostel was built over Śnieżne Kotły – the first facility in the Giant Mountains dedicated to tourists [23, p. 18]. At the beginning, the existing farm buildings were changed by adding balconies, verandas, terraces, attic adaptations for residential purposes and enlarging window openings in order to let in more sunlight. At the same time, the regional and rural character of buildings was supposed to be preserved. Many artists and scientists undertook such ventures by organizing their ateliers or summer houses in the mountains. After 1870 [6, p. 112], hotels and pensions in the urban style began to appear. This was criticized especially by the people connected with culture. In their opinion, buildings erected should refer to the landscape and current construction methods. Some of them even gave examples by building their own houses.

At that time, however, many aspirations in the intellectual and artistic spheres coincided, which were expressed especially in the diverse forms of detached houses.

Trends that seized architectural creative activity

The mountain nature landscape was an ideal background for sentimental fascinations from the end of the 18th century. Moreover […] *German countries – the fatherland of romantic poetry, were an excellent place for the development of romantic architecture* [24, p. 339]. Romanticism, acting with a gothic and less Romanesque form, was a natural opposition to the moderation and monotony of classicism.

The development of thought referring to feelings, ideals, mysticism, historicism and folk coincided with the postulates of creating national art, which appeared in Germany as early as in the 18th century. What was sought was a style that would be based on forms characteristic of a given state and would be a carrier of national ideas as well. Gothic was a style that could serve such purposes. Interest in Gothic was also connected with the use of traditional wooden construction techniques. A wooden frame structure ("post-and-beam" construction) was considered a national building method (*Nationalstil*).

Part of the romantic sensitivity in art was aesthetics referred to as *picturesque*. With the development of the neo-Gothic style, it grew even more important because of the appreciation of painting values of architecture and landscape.

In the 19th century, there were also experiments with variants of other historical styles (classicism, Romanesque art, renaissance, baroque, etc.) which introduced the fashion for picturesqueness and regionalism of different roots.

In the 1850s [25, p. 282], an interest in regional architecture appeared. Exposition Universelle Exhibition in Paris in 1867 set the main trends of the époque and

spirowana doktrynami regionalizmu natychmiast przyjęła się zwłaszcza w europejskich ośrodkach wypoczynkowych i uzdrowiskach. Warto nadmienić, iż początki oczarowania sztuką wernakularną sięgają lat 70. XVIII w.[4] Architektura zwana alpejską, tyrolską, szwajcarską, a w krajach niemieckojęzycznych określana także mianem Fachwerkstil, Tirolerhausstil, Laubsägestil, Chaletstil itp. była eleganckim ucieleśnieniem zdrowego, naturalnego, wiejskiego stylu życia, komponując się doskonale z rozwijającą się sztuką ogrodów krajobrazowych. Kolejne wystawy światowe: Wiener Weltausstellung w 1873 i Exposition Universelle de 1900[5] potwierdziły jeszcze popularność takiej architektury.

Równocześnie od lat 80. XIX w. w Anglii, artystyczny ruch Arts and Crafts – wolny od narzuconych akademickich stylów i nieadekwatnej ornamentyki, sprzeciwiający się industrializacji i idealizujący sztukę średniowiecza, ludową – poszerzał grono swoich zwolenników. Dążność założycieli tego ruchu do kreowania estetycznych i zarazem użytecznych dzieł stała się zalążkiem secesji – Jugenstilu – okresu trwającego krótko (przełom XIX i XX w.) w czasie postępu i spokoju w Europie. Zupełnie nowoczesna formacja stylowa, która z czasem nabrała cech manierystycznych i wybujałej dekoratywności, skłaniała ówczesnych artystów […] *do poszukiwania prostoty i funkcjonalności* [25, s. 283]. W ten nurt poszukiwań wpisał się niemiecki architekt, który uległ zapoczątkowanej w Anglii modzie na dom podmiejski i tradycyjne, rodzime, sielskie formy budowlane w „stylu cottage". Hermann Muthesius w swoich publikacjach[6] propagował twórczość angielskich architektów i ich doświadczenia w budowie domów[7]. Obiekty powstające w szczególności po 1905 r. nawiązywały do promowanej przez architekta stylistyki landhausu, a więc „domu jednorodzinnego w zielonej dzielnicy podmiejskiej" [25, s. 283]. Do rozpowszechnienia m.in. landhausu oraz form budownictwa wiejskiego Śląska przyczyniła się Wystawa Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego w 1904 we Wrocławiu.

Okres różnorodności dążeń architektonicznych przełomu wieków w Niemczech określany bywa mianem Reformarchitektur, Reformstil, Reformbaukunst. Celem była próba odejścia od nadmiernego zdobnictwa stylów historycznych przy zachowaniu regionalnej lub niemieckiej tradycji architektonicznej.

chu turystycznego często przetworzone pierwotne formy architektury ludowej pochodzące ze Szwajcarii, potem Tyrolu, Bawarii, stawały się inspiracją dla budownictwa turystycznego. Początkowo obiekty neowernakularne traktowane były jako […] *drewniane uzupełnienie panującego wówczas historyzmu* [22, s. 144].

[4] Za przykład wczesnego europejskiego neowernakularyzmu uznaje się dworek z parkiem i wsią Hameau de la Reine królowej Marii Antoniny w Wersalu (1774) oraz pałac F.W. von Redena w Bukowcu w Karkonoszach (1785) [24, s. 145].

[5] Atrakcją wystawy w Paryżu była wyidealizowana wioska szwajcarska.

[6] Między innymi: *Das englische Haus* (1904–1905), *Das moderne Landhaus und seine innere Ausstattung* (1904), *Landhaus und Garten München* (1907).

[7] Dom podmiejski w wydaniu angielskich architektów był kwintesencją wygody, skromności i kontaktu z naturą. Od końca lat 90. XIX w. moda na dom podmiejski opanowała Niemcy [6, s. 125].

revealed picturesque architecture but it also demonstrated the charm of exotica and regionalism. The aesthetics of huts[3], which was inspired by doctrines of regionalism, was immediately adopted in European holiday centres and spas. It is worth mentioning that the beginnings of enchantment with vernacular art date back to the 1770s[4]. Architecture called Alpine, Tyrolean, Swiss, and in German-speaking countries also referred to as Fachwerkstil, Tirolerhausstil, Laubsägestil, Chaletstil etc. was an elegant embodiment of a healthy, natural, rural lifestyle, which perfectly blended in with the evolving art of landscape gardens. Other world exhibitions such as Wiener Weltausstellung in 1873, Exposition Universelle de 1900[5], also confirmed the popularity of this architecture.

At the same time in England since the 1880s, the artistic Arts and Crafts movement – free of imposed academic styles and inadequate ornamentation, which opposed industrialization and idealizing medieval art as well as folk – was expanding its group of supporters. The efforts of the founders of this movement to create aesthetic and thereby useful works became the nucleus of secession – Jugenstil – a short period (at the turn of the 20th century) during progress and peace in Europe. A completely modern style, which over time acquired the mannerist features and exuberant decorativeness, prompted contemporary artists […] *to look for simplicity and functionality* [25, p. 283]. This trend of exploration was undertaken by a German architect who followed the fashion of a suburban home that was started in England as well as traditional, native, idyllic "cottage-style" construction forms. Hermann Muthesius in his publications[6] promoted the creative activity of English architects and their experience in constructing houses[7]. Objects which were constructed in particular after 1905 referred to the landhaus stylistics promoted by the architect, i.e. a "single-family house in a green suburban area" [25, p. 283]. The Exhibition of Handicrafts and Artistic Crafts in Wrocław in 1904 contributed to the popularisation of e.g. Landhaus and forms of rural construction in Silesia.

The period of diversity of architectural aspirations at the turn of the century in Germany is sometimes referred

[3] On the wave of discovering a national style, a growing interest in history, tradition and folk art, the idea of resurrecting the Alpine construction was unusually welcomed. Along with the development of tourism, original forms of folk architecture, which originated from Switzerland, then Tyrol, Bavaria where they were often transformed, became an inspiration for tourist construction. Initially, neo-vernacular objects were treated as […] *wooden replenishment of the then prevailing historicism* [22, p. 144].

[4] An example of early European neo-vernacularism is the manor house with the park and the village of Hameau de la Reine of Queen Marie Antoinette in Versailles (1774) and the palace of F.W. von Reden in Bukowiec in the Giant Mountains (1785) [24, p. 145].

[5] The attraction of the exhibition in Paris was the idealized Swiss village.

[6] For example, *Das englische Haus* (1904–1905), *Das moderne Landhaus und seine innere Ausstattung* (1904), *Landhaus und Garten München* (1907).

[7] The suburban house, in the English architect's version, was the quintessence of convenience, modesty and contact with nature. Starting from the late 1890s, the fashion for a suburban house was taken over by Germans [6, p. 125].

W ramach tych dążeń od początku XX w. do 1945 r. na Śląsku zaznaczył swoją obecność nurt (Heimatschutzarchitektur, Heimatarchitektur, Heimatschutzstil) wywodzący sie z idei ruchu ruchu ochrony stron ojczystych czy ruchu ochrony małych ojczyzn (Heimatschutz). Architekci ochrony małych ojczyzn czerpali z tradycyjnych, lokalnych wzorców, przy jednoczesnej redukcji dekoracji i rezygnacji z detali typowych dla stylów historycznych oraz zabiegali o harmonijne wkomponowanie architektury w otaczający krajobraz kulturowy i przyrodę [26, s. 241]. Na nowo odkryto ponadczasową jakość w architekturze – ländlichkeit (wiejskość, sielskość), kojarzoną również z funkcjonalnością, schludnością, szczerością, tożsamością. Ideę manifestowano też w Karkonoszach.

Tymczasem na gruncie debat środowisk zaangażowanych w ruch reform przełomu XIX i XX w. pod patronatem Deutscher Werkbund rodziło się nowe oblicze architektury [26, s. 239]. W ostateczności związek ten miał wpływ na rozwój myśli modernistycznej, dając początek Neues Bauen. Ducha czasu ukształtowała wystawa Deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung w 1906 r. w Dreźnie, prezentując przejawy formalnego uproszczenia w sztuce i rzemiośle.

Po 1933 r., w okresie rezimu nazistowskiego III Rzeszy do głosu doszła architektura konserwatywna.

Wolnostojące domy mieszkalne, które powstawały głównie na przełomie XIX i XX w. w Karkonoszach, są wypadkową wspomnianych, wielorakich trendów artystycznych. Na podstawie zebranych materiałów trudno wnioskować, w jakim stopniu są efektem indywidualnej interpretacji rodzimej tradycji budowlanej projektanta, a w jakim mutacją zapożyczonych, popularnych w owym czasie wzorców, powyżej wymienionych.

Kolonia domów w Szklarskiej Porębie

Wybrane przykłady domów

Przenikanie tendencji architektonicznych z przełomu XIX i XX w. widoczne jest na przykład w wypoczynkowych rejonach Szklarskiej Poręby[8] – m.in. w dzielnicy Marysin – ul. Kilińskiego, szlaku Stara Droga, którymi niegdyś przebiegała trasa saneczkarska ze schroniska Pod Łabskim Szczytem. Reprezentacyjne budynki pensjonatowe regularnie rozmieszczone wzdłuż traktu sprawiają wrażenie swobodnie wkomponowanych w zieloną przestrzeń (il. 1). Zabudowania wnikają bowiem w dziewicze tereny północnego stoku Śląskiego (Głównego) Grzbietu Karkonoszy.

Jeden z budynków kolonii przy ul. Kilińskiego 20 (il. 2) powstał w 1885 r. w manierze gotycyzującej. Budynek (o powierzchni około 400 m^2) wycofany około 20 m w głąb dużej działki usytuowany został na terenie pochyłym (stok północny), kalenicowo i frontem do drogi. Ryzality, daszki, balkony, tarasy, ganek, lukarny zakoń-

[8] Przy opracowywaniu artykułu skorzystano m.in. z materiałów archiwalnych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Jeleniej Górze oraz publikacji Beate Szymański-Störtkuhl i Jerzego Ilkosza [6, s. 114–117].

to as Reformarchitektur, Reformstil, Reformbaukunst. The purpose of the aspirations was to try to move away from excessive ornamentation of historical styles while maintaining the regional or German architectural tradition.

As part of these aspirations, from the beginning of the 20th century up to 1945, a trend (Heimatschutzarchitektur, Heimatarchitektur, Heimatschutzstil) originating from the idea of the movement of protecting homeland or the movement of protecting small homelands (Heimatschutz) appeared in Silesia. Architects protecting small homelands derived from traditional and local patterns, at the same time reducing decorations and giving up details typical of historical styles, and they also strived for a harmonious incorporation of architecture into the surrounding cultural landscape and nature [26, p. 241]. The timeless quality of architecture was rediscovered – ländlichkeit (rural, idyllic character) which was also associated with functionality, neatness, sincerity and identity. This idea was also manifested in the Giant Mountains.

Meanwhile, on the basis of the debates held by the circles involved in the reform movement of the turn of the 20th century under the patronage of Deutscher Werkbund, a new face of architecture was born [26, p. 239]. Finally, this union influenced the development of modernist thought, giving rise to Neues Bauen. The spirit of the time was shaped by the exhibition Deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung in Dresden in 1906, which presented manifestations of formal simplification in art and craft.

After 1933, conservative architecture came to the fore during the Nazi regime of the Third Reich.

Detached residential houses, which were constructed mainly at the turn of the 20th century in the Giant Mountains, are the resultant of the aforementioned multiple artistic trends. On the basis of the materials collected, it is difficult to conclude to what extent they are the result of an individual interpretation of the designer's native architectural tradition, and to what extent they constitute a mutation of the above mentioned models that were borrowed and popular at that time.

A colony of houses in Szklarska Poręba

Selected examples of houses

The permeation of architectural trends from the turn of the 20th century is visible, for example, in the recreational areas of Szklarska Poręba[8] – including Marysin district – Kilińskiego Street, Stara Droga trail, which used to be a toboggan run from Pod Łabskim Szczytem shelter. Representative guesthouses which were regularly arranged along the route give the impression of being freely incorporated into the green space (Fig. 1). Developments penetrate into the virgin areas of the northern slope of the Silesian (Main) Ridge of the Giant Mountains.

One of the colony buildings at 20 Kilińskiego Street (Fig. 2) was constructed in 1885 in a gothic-like manner.

[8] While preparing the article, archival materials of the Provincial Office for the Protection of Monuments Delegation in Jelenia Góra and publications were used [6, pp. 114–117].

Mapa szkicowa i rysunki budynków obrazujące ich wygląd w pierwotnej formie/*Sketchy map and drawings of buildings showing their original form*

oznaczenia:/*signs:*

- budynki istniejące w 1913 r. i 2016 r./*buildings existing in 1913 and 2016*
- budynki powstałe po 1913 r./*buildings erected after 1913*
- budynki nieistniejące w 2016 r./*non-existing buildings in 2016*
- stawy, jeziorka istniejące w 1913 r./*lakes existing in 1913*
- omawiane budynki/*discussed buildings*
- teren budowy/*building site*

Il. 1. Fragment Szklarskiej Poręby, rejon ul. Kilińskiego (rys. A. Wojtas-Harań)

Fig. 1. Fragment of Szklarska Poręba, region of Kilińskiego Street (by A. Wojtas-Harań)

czone iglicami, przybudówki (m.in. wieża zakończona sygnaturką), skomplikowany rzut składają się na bajkowy charakter budowli. Dopełnia go subtelna ażurowa konstrukcja drewnianych balustrad i szachulcowe poddasze, horyzontalny rysunek wieńcowej konstrukcji parteru o węgłach w formie rautów, rzeźbione krokształty, słupki, opaski okienne. Całość osadzona jest na masywnym kamiennym cokole i przykryta rozczłonkowanym dachem naczółkowym z mocno wysuniętym okapem. Pierwotnie zaprojektowano tu 8 pokoi gościnnych, łazienki, kuchnię oraz stajnię i garaż.

Nieco bardziej powściągliwe estetycznie wydają się pensjonaty przy ul. Kilińskiego 18, 17, 14, 8, 8a czy Turystycznej 7, aczkolwiek willa przy ul. Kilińskiego 18 (il. 3) nie ustępuje baśniowym charakterem. Sygnaturka, pinakle, stożkowe daszki, półkoliste, wieloboczne przybudówki,

The building (with an area of about 400 m^2) withdrawn about 20 m deep into a large plot of land was located on an inclined terrain (northern slope) with a roof ridge and front to the road. Avant-corpses, small roofs, balconies, terraces, a porch, dormers finished with spires, annexes (including a tower completed with a ridget turret), a complex projection form a fairy tale character of the building. It is complemented by a subtle openwork structure of wooden balustrades and a wattle and daub attic, a horizontal drawing of the crowning structure of the ground floor with quoins in the form of routs, carved corbels, posts, window casings. The whole is founded on a massive stone plinth and covered with a fragmented pediment roof with a well extended eaves. Originally, eight guest rooms, bathrooms, a kitchen, a stable and a garage were designed here.

Il. 2. Szklarska Poręba, dom przy ul. Kilińskiego 20, elewacja północna (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 2. Szklarska Poręba, house at 20 Kilińskiego Street, northern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

Il. 3. Szklarska Poręba, budynek przy ul. Kilińskiego 18, elewacja wschodnia (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 3. Szklarska Poręba, object at 18 Kilińskiego Street, east facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

występy w fasadzie, ostre szczyty, witraże, drobny podział kwater okiennych, okładzina z łuski drewnianej, snycerka balustrad i gzymsów dynamizują zwartą bryłę osadzoną na kamiennym cokole. Nastrój tajemniczości potęguje odsunięcie budynku niemalże o 100 m od drogi w „otchłań" ogrodu.

Mniej „płomieniście" prezentował się budynek przy ul. Kilińskiego 14 (obecnie zmieniony i rozbudowany) (il. 4), m.in. ze względu na zwieńczenie dachem naczółkowym o relatywnie skróconej połaci dachowej. Powstał na rzucie dwóch przystających prostokątów, w sumie o powierzchni około 500 m^2. Parter jasno otynkowany kontrastował z oszalowanym piętrem i poddaszem, widoczną miejscami konstrukcją szachulcową, drewnianą konstrukcją werandy i okiennic, kamieniem cokołu i łuków nadproży. Bryłę urozmaicały wieloboczne ryzality i uskoki w elewacji. Planowano tu 17 pokoi, jadalnię, salę, bibliotekę itd.

Skromniejszy repertuar form wykorzystuje niemalże o połowę mniejszy budynek mieszkalny przy ul. Kilińskiego 17 (il. 5), również z początku XX w. Budynek posadowiono na planie kwadratu z dużym ryzalitem i drobniejszymi parterowymi aneksami. Przyziemie budynku jest licowane cegłą. Większą część fasady pokrywa deskowanie: poziome na piętrze, pionowe na poddaszu i w jodełkę w szczytach dachu, rozdzielone ozdobnym fryzem. Budynek zwieńczony dachem dwuspadowym klasyfikuje się jako eklektyczny z elementami budownictwa tyrolskiego.

Budynek przy ul. Turystycznej 7 (il. 6) jest dość często powielanym typem pensjonatu z końca XIX w. Prostopadłościenna bryła rozbita jest symetrycznie, poprzecznie dostawionymi ryzalitami: trójkondygnacyjny ryzalit od południa z balkonami i bliźniaczy trójkondygnacyjny od północy z werandami. Całość przykryto dwuspadowym

Guesthouses at 18, 17, 14, 8, 8a Kilińskiego Street or at 7 Turystyczna Street seem to be a bit more restrained aesthetically, although the villa at 18 Kilińskiego Street (Fig. 3) is also of a fairy tale character. Ridget turrets, pinnacles, conical small roofs, semi-circular, polygonal annexes, protrusions in the façade, pointed gables, stained glass windows, a small division of window quarters, a wooden scale lining, woodcarving of balustrades and cornices – all this make a compact body founded on a stone plinth more dynamic. The mood of mystery is enhanced by the location of the building deep into the "abyss" of the garden almost 100 m away from the road.

The building at 14 Kilińskiego Street did not look so "flashy" (at present it is changed and developed) (Fig. 4), due to, inter alia, a pediment roof crowning with a relatively shortened roof slope. It was built on the projection of two congruent rectangles, totalling about 500 m^2. The ground floor brightly plastered contrasted with the timbered first floor and the attic, a partly visible wattle and daub structure, a wooden structure of the verandas and shutters, the stone of the pedestal and the arches of lintels. The body was diversified by polygonal avant-corpses and cascades in the facade. 17 rooms, a dining room, a hall, a library, etc. were planned here.

A more modest repertoire of forms can be noticed in almost half the size residential building at 17 Kilińskiego Street (Fig. 5), also from the beginning of the 20th century. The building was constructed on a square plan with a large avant-corps and smaller one-storey annexes. The basement of the building is brick-faced. The majority of the facade is covered with formwork, i.e., horizontal on the first floor, vertical in the attic and herringbone in the roof gables, separated by a decorative frieze. The building is crowned with a gable roof and is classified as eclectic with elements of Tyrolean construction.

Il. 4. Szklarska Poręba, obiekt przy ul. Kilińskiego 14, elewacja południowa (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 4. Szklarska Poręba, object at 14 Kilińskiego Street, southern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

Il. 5. Szklarska Poręba, budynek przy ul. Kilińskiego 17, elewacja północna (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 5. Szklarska Poręba, object at 17 Kilińskiego Street, northern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

Il. 6. Szklarska Poręba, dom przy ul. Turystycznej 7, elewacja północna (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 6. Szklarska Poręba, house at 7 Turystyczna Street, northern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

Il. 7. Szklarska Poręba, obiekt przy ul. Kilińskiego 8a, elewacja północna (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 7. Szklarska Poręba, object at 8a Kilińskiego Street, northern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

dachem. Deskowane opierzenie strefy poddasza, koronkowa snycerka drewnianej konstrukcji werand i szczytów, poziome podziały gzymsów, opasek okiennych i licówki w narożnikach oraz nieodzowny kamienny cokół ożywiają oszczędną bryłę. Odsunięcie budynku od drogi o około 100 m, wkomponowanie przepływającego tędy potoku tworzy reprezentacyjne przedpole dla elewacji frontowej.

Budynki przy ul. Kilińskiego 8a, 8 wraz historycznym sanatoryjnym kompleksem pensjonatów zamykają opisywane osiedle od strony centrum. Powstały w 1893 r. obiekt 8a (il. 7) znajduje się w rozległej, zadrzewionej przestrzeni, około 300 m od ulicy. Wielość rozwiązań budowlanych: ryzalit z dachem naczółkowym, ryzalit na połowie sześcioboku, narożna wieża ośmioboczna, wykusze, weranda, loggie, dach: mansardowy, dwuspadowy i naczółkowy, namiotowy, ozdobne obramienia drzwi i okien sprawiają, że obiekt oceniany jest jako przykład protosecesji. Nieszablonowy jest także sposób rozmieszczenia okładzin elewacyjnych: parter częściowo odeskowany

The building at 7 Turystyczna Street (Fig. 6) is a fairly frequent type of a guest house from the end of the 19th century. The rectangular body is broken symmetrically by means of avant-corpses added transversally, namely a three-story avant-corps with balconies from the south and a twin three-storey one with verandas from the north. The whole was covered with a gable roof. Formwork flashing in the attic area, lace wood carvings of verandas and gables wooden structures, horizontal divisions of cornices, window casings and facing in the corners as well as an indispensable stone pedestal, enliven the economical shape. Locating the building about 100 m away from the road and incorporating the stream flowing through the property create a representative foreground for the front facade.

Buildings at 8a, 8 Kilińskiego Street together with the historic sanatorium complex of guesthouses close the described housing estate from the centre side. Object 8a (Fig. 7) which was constructed in 1893 is located in a vast, tree-lined area about 300 m away from the street.

Il. 8. Szklarska Poręba, budynek przy ul. Kilińskiego 8, elewacja południowa (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 8. Szklarska Poręba, object at 8 Kilińskiego Street, southern facade (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

w układzie poziomym, wyższe kondygnacje oszalowane w całości w układzie pionowym, ryzalit zaakcentowany drewnianą łuską. Niegdyś budynek zdobiła odsłonięta drewniana konstrukcja szkieletowa.

Przeciwieństwem zamierzonej stylowej kakofonii jest usytuowany w odległości około 200 m od ulicy drugi z budynków (nr 8), z końca XIX w. (il. 8). Zaprojektowano go na planie wydłużonego prostokąta z regularnie nanizanymi ryzalitami, sekwencją loggii i okien. Symetrie układu podkreśla rysunek okładzin elewacyjnych (przyziemie – ciosy granitowe i cegła, parter – tynk, cegła, drewno, piętro – opierzenie z poziomych desek, poddasze – opierzenie z pionowych desek; deskowanie ujęte w ramy wystających pionowych i poziomych, łukowych belek). Budynek osłonięty jest dachem naczółkowym.

W Szklarskiej Porębie powstało także wiele równie reprezentacyjnych założeń będących przykładem domów jednorodzinnych, np. w dzielnicy Siedmiogród – w Dolinie Siedmiu Domów: dom przy Muzealnej 2, 3, 5 czy Górnej 4. Wille usytuowane są na południowych stokach Gór Izerskich. Korzystna lokalizacja sprawia, że z loggii, tarasów, wykuszy południowych fasad roztaczają się widoki na panoramę Karkonoszy. Kumulują one także ciepło i światło słoneczne. Cokoły z surowego granitu, dwuspadowe strome dachy, okładziny drewniane zróżnicowane na poszczególnych kondygnacjach, ozdobna stolarka okienna i drzwiowa to elementy, które powodują, że pomimo swej oryginalności sąsiadujące wille przy Muzealnej 2 i 5 wywołują podobny baśniowy nastrój. Obiekty wpisują się ówczesną tendencję propagowaną w Europie, w tym przez wspomniany angielski ruch artystyczny nawiązywania do rodzimych form budowlanych. Dwa pozostałe przykłady willi przy Muzealnej 3 i Górnej 4 w niewielkim stopniu kultywują tę tendencję. Należą do […] *popularnego typu eleganckiej willi podmiejskiej w letniskowej miejscowości* [6, s. 116]. Rzut prostokąta, mansardowy dach, przybudówki, płynna linia lukarn, ścian szczytowych i okien, boniowanie, loggie, werandy to zbiór form najczęściej stosowanych w tego typu obiektach.

A variety of construction solutions such as the avant-crops with the pediment roof, the avant-crops on the half of the hexagon, the octagonal corner tower, bay windows, veranda, loggia, then mansard, gable, pediment, pavilion roofs, decorative frames of doors and windows make the object an example of proto-secession. The arrangement of facade lining is also unconventional, i.e. the ground floor has partly horizontal formwork, the upper floors have planking entirely in a vertical system, the avant-crops is accentuated with wooden scales. The building used to be decorated with an exposed wooden frame structure.

The opposite of the intended stylish cacophony is the other building which is located at a distance of about 200 m away from the street (No. 8), from the end of the 19th century (Fig. 8). It was designed on the plan of an elongated rectangle with regularly placed avant-corpes, a sequence of loggias and windows. The symmetry of the layout is emphasized by the drawing of facade lining (the basement – granite slabs and brick, the ground floor – plaster, brick, wood, the first floor – roofing of horizontal boards, the attic – roofing of vertical boards; formwork closed in the frame of vertical and horizontal arched beams). The building is covered with a pediment roof.

In Szklarska Poręba, many equally representative layouts were constructed, which constituted examples of single-family homes, for example, in the district of Siedmiogród – in the Valley of Seven Houses, namely the house at 2, 3, 5 Muzealna Street or at 4 Górna Street. The villas are situated on the southern slopes of the Jizera Mountains. The advantageous location means that the loggias, terraces, and bay windows of the south facades overlook panoramic views of the Giant Mountains. They also cumulate heat and sunlight. Plinths of raw granite, gabled steep roofs, wooden linings which are diversified on particular storeys, decorative window and door woodwork are the elements that despite their uniqueness the neighbouring villas at 2 and 5 Muzealna Street evoke a similar fairy tale mood. Objects blend in with the contemporary tendency propagated in Europe, including the above mentioned English artistic movement of referring to native construction forms. The other two examples of the villas at 3 Muzealna Street and 4 Górna Street cultivate this trend to a small extent. They belong to the […] *popular type of an elegant suburban villa in a summer resort town* [6, p. 116]. A projection of a rectangle, a mansard roof, annexes, a smooth line of dormer windows, gable walls and windows, rustication, loggias, verandas – this is a collection of forms which are most often used in this type of objects.

Characteristics of the selected detached development

Buildings were erected on large plots of land (on average over 0.5 hectare), often naturally undulating, positioning the development equally in the line of the street or far away from the road (20, 100, 200 or even 300 m) as well as in some cases away from the centre, in the surrounding meadows or at the edge of the forest. The natural and scenic values that were offered by newly developed virgin lands were used. Numerous streams snaked between plots

Charakterystyka wybranej zabudowy wolnostojącej

Budynki wznoszono na dużych działkach (średnio powyżej 0,5 ha), często naturalnie pofałdowanych, sytuując równo w linii zabudowy ulicy lub w znacznym oddaleniu od drogi (20, 100, 200, a nawet 300 m), jak również w niektórych przypadkach w oddaleniu od centrum, na okolicznych łąkach, na skraju lasu. Wykorzystywano walory przyrodnicze i widokowe, jakie oferowały świeżo zawłaszczane dziewicze tereny. Liczne strumienie wiły się pomiędzy parcelami. Ślad po nich można odnaleźć na starych mapach i fotografiach[9]. Pochyłości terenu dostosowywano do zabudowy sztucznymi skarpami. Zieleń parkowa dopełniała krajobrazowy model założenia. Obecnie rozrosła się, dopasowując doskonale do leśnej przestrzeni Karkonoskiego Parku Narodowego. W cieniu konarów lasu domy stały się drobiazgiem – niespodziewanie zyskując dodatkowe walory pomimo upływu czasu. Konsekwencją takiej praktyki jest luźna i rozproszona zabudowa w wypoczynkowych dzielnicach Szklarskiej Poręby, a także innych miejscowości Karkonoszy.

Nowe naonczas, nieskrępowane przestrzenią formy zamieszkania wytworzyły katalog architektury o dużej różnorodności. Znamienną cechą tej architektury są balkony, loggie, wykusze, werandy kierowane na południe, skąd roztacza się panorama Karkonoszy, jak również na północ, gdzie otwierał się widok na Kotlinę Jeleniogórską, Góry Izerskie. Względy widokowe górowały często nad zasadami orientacji względem słońca, stron świata. Otwarte, oszklone elementy architektoniczne miały za zadanie umożliwić kuracjuszom kontemplację krajobrazu i przebywanie na świeżym powietrzu niezależnie od pory roku i pogody.

Niektóre często powielane elementy architektoniczne wykazywały podobieństwo do regionalnej architektury wiejskiej – zastosowanie rodzimych materiałów (granit, drewno), dużych spadzistych połaci dachu, szkieletowej konstrukcji, okien szczeblinowych, okiennic i opasek okiennych. Szczególnie finezyjne były rozwiązania stosujące widoczną drewnianą konstrukcję słupowo-ramową i szkielet wypełniony zwykle otynkowanym jasnym murem lub fasady oszalowane deskami.

Zazwyczaj były to budynki dwukondygnacyjne z poddaszem lub jednokondygnacyjne z poddaszem na wysokiej podmurówce i na skarpie, co potęgowało wrażenie monumentalności. Budynki projektowano mniej więcej w zbliżonej skali – o powierzchni zabudowy w granicach od 300 do nawet 900 m^2 i kubaturze od 1500 do 4500 m^3. Mniejsze obiekty pełniły funkcję mieszkalną i turystyczną. Większe obiekty, o podobnej funkcji, stanowiły część kompleksów sanatoryjnych i hotelowych. Odległość pomiędzy budynkami na sąsiednich działkach nie spadała poniżej 15 m. Standardowy dystans wynosił około 50 m. Jednak parametry te mają jedynie orientacyjne znaczenie, albowiem – jak już wspomniano – istotą było wpisanie kilkunastu budynków skupionych w rejonie ul. Kilińskiego w nieproporcjonalnie większy obszar zielonych terenów otwartych.

[9] Na przykład Mapa Szklarskiej Poręby 1:5000 z 1913 r. (*Plan von Schreiberhau 1:5000*) wykonana przez Alexandra Ratha, Special Büro für Bebauungspläne, Breslau.

of land. The traces of them can be found in old maps and photographs[9]. Slopes of the terrain were adjusted to the development by means of artificial buttresses. Park greenery complemented a landscape model of the layout. At present, it has grown, adapting perfectly to the forest space of the Giant Mountains National Park. In the shadow of the forest trees the houses became a trifle – unexpectedly gaining additional qualities in spite of the passage of time. The consequence of this practice is loose and scattered development in the recreational districts of Szklarska Poręba as well as in other towns of the Giant Mountains.

Then, the new forms of residence, which were uninhibited by the space, created a catalogue of architecture of great diversity. A characteristic feature of this architecture are balconies, loggias, bay windows, verandas directed to the south from where the panorama of the Giant Mountains can be seen as well as to the north where the view of Jeleniogórska Valley and the Jizera Mountains could be fully admired. View-related reasons often prevailed over the principles of orientation towards the sun and sides of the world. Open and glazed architectural elements were supposed to enable the patients to contemplate the landscape and stay outdoors, regardless of the season of the year and weather.

Some elements, which were often duplicated, were similar to regional rural architecture – the use of native materials (granite, wood), large sloping roofs, frame structures, latticed windows, shutters and window casings. Particularly sophisticated were the solutions using a visible wooden pole-frame structure and a frame filled with a usually plastered bright wall or timbered facades.

Usually, they were two-storey buildings with an attic or one-story buildings with an attic on a high foundation and on a buttress, which intensified the impression of monumentality. Buildings were designed more or less on a similar scale – with a building area ranging from 300 to even 900 m^2 and a capacity of 1500 to 4500 m^3. Smaller objects performed residential and tourist functions. Larger objects with a similar function constituted part of sanatorium and hotel complexes. A distance between buildings on neighbouring plots of land was not shorter than 15 m. A standard distance was about 50 m. However, these parameters are only approximate because – as it was already mentioned – the essence was the inclusion of several buildings which were concentrated in the region of Kilińskiego Street in a disproportionately larger area of green open terrains.

Modifications and progressive intensification of the development

Over time, the details of the buildings described above became blurred or simplified. Balconies, loggias were built up, verandas were liquidated, shutters were dismantled, natural colours of materials were changed, although a general feeling of uniqueness remained (Fig. 1–8).

[9] For example, the Map of Szklarska Poręba 1:5000 from 1913 (*Plan von Schreiberhau 1:5000*), made by Alexander Rath, Special Büro für Bebauungspläne, Breslau.

Il. 9. Szklarska Poręba, ul. Kilińskiego, teren budowy apartamentowca (fot. A. Wojtas-Harań, 2018)

Fig. 9. Szklarska Poręba, Kilińskiego Street, the apartment building construction area (photo by A. Wojtas-Harań, 2018)

Modyfikacje i postępująca intensyfikacja zabudowy

Z biegiem czasu detale opisywanych budynków ulegały zatarciu lub uproszczeniu, balkony, loggie zabudowywano, werandy likwidowano, okiennice demontowano, zmieniano naturalną kolorystykę materiałów, aczkolwiek ogólne odczucie wyjątkowości pozostawało (il. 1–8).

Niektóre z budynków, jak wspomniany przy Kilińskiego 14, przeżyły drastyczną przebudowę, przeobrażając się w duże zespoły hotelowe. Inne budynki w całości wyburzono, zastępując bardziej ekonomicznymi w nowej erze konsumpcji. Na miejscu wystawnego kompleksu sanatoryjnego w opisywanej kolonii pensjonatów przy Kilińskiego 11 stanął market. Natomiast w bezpośrednim sąsiedztwie kompleksu sanatoryjnego przy Kilińskiego 8 i 8a zagnieździło się osiedle małych domków jednorodzinnych z 2. połowy XX w., zmieniając radykalnie odbiór i aurę tego miejsca. Podobne kłębowisko małych domków letniskowych i tzw. małych pensjonatów osaczyło sąsiednią ul. Turystyczną, pojawiając się także w rejonie ul. 1 Maja, Kasprowicza, Demokratów itd. Jednocześnie ostatnie lata przyniosły popyt na budynki w wielkiej skali: apartamentowce, hotele górskie, które przeciwnie do zminiaturyzowanej kubatury domków znacznie przekraczają pojemnością historyczne pensjonaty i wille, wkraczając w ich monogeniczną strefę. W parku okalającym Złoty Potok, schodzący ze stoków Szrenicy, rozpoczęły się gigantyczne budowy, które drążą teren na kilkadziesiąt metrów w głąb gruntu. Na trasie strumieni i malowniczych stawów staną niebawem mieszkalno-usługowe i hotelowe wielokondygnacyjne klatkowce i korytarzowce. Zimą przemykali tu narciarze, dając nikłą nadzieję na zrealizowanie w przyszłości nieinwazyjnej infrastruktury rekreacyjnej wykorzystującej walory terenu. Niestety u progu 2018 r. okazało się, że teren jest ogołocony, po usunięciu drzew, pod potężne wykopy (il. 9). Artykuł w dużej mierze opisuje teraz stan historyczny, albowiem zniknęła romantyczna atmosfera, która emanowała jeszcze z niewielkiego ocalałego fragmentu miasteczka.

Some of the buildings, like the one mentioned at 14 Kilińskiego Street, underwent a drastic reconstruction being transformed into large hotel complexes. Other buildings were completely pulled down and then replaced by more economic ones in the new era of consumption. On the site of the magnificent sanatorium complex in the described colony at 11 Kilińskiego Street, a supermarket was constructed. However, in the immediate vicinity of the sanatorium complex at 8 and 8a Kilińskiego Street, a housing estate of small detached houses from the 2nd half of the 20th century was built, which radically changed the reception and aura of this place. A similar concentration of small holiday houses and the so-called small guest houses, which also appeared in the area of 1 Maja, Kasprowicza, Demokratów Streets, etc., surrounded the neighbouring Turystyczna Street. At the same time, recent years have brought a demand for large-scale buildings such as apartment buildings and mountain hotels, which, contrary to the miniaturized cubature of houses, far exceed the capacity of historical guesthouses and villas, entering their monogenic zone. In the park surrounding Złoty Potok which flows down from the slopes of Szrenica, gigantic constructions began, which dig out the area several dozen meters deep into the ground. On the route of streams and picturesque ponds there will soon appear residential, service and hotel multi-storey cage-like blocks of flats. In winter tourists skied here, giving some hope for the future implementation of a non-invasive recreation infrastructure using advantages of the area. Unfortunately, at the beginning of 2018, it turned out that after removing trees the terrain was prepared for huge earth excavations and deprived of its values (Fig. 9). This article largely describes a certain historical state because the romantic atmosphere that emanated from the small surviving fragment of the town has now almost disappeared.

Szklarska Poręba puts importance on big hotels. *A resort town at the foot of Szrenica makes up for the backlog in the development of accommodation, whereas neighbouring Karpacz is already saturated* [and transformed]

Szklarska Poręba stawia na wielkie hotele. *Kurort u stóp Szrenicy nadrabia zaległości w rozwoju bazy noclegowej, podczas gdy sąsiedni Karpacz nasycony* [i przeobrażony] *już aquaparkami i dużymi hotelami („Gołębiewski" ma blisko 900 pokoi), próbuje ograniczać ich budowę*[10].

Podsumowanie

Konsekwencją wdrożenia nowych idei i zasad wypoczynku w górach jest wygląd miejscowości wczasowych w Karkonoszach. Analiza architektury i zagospodarowania Szklarskiej Poręby z przełomu XIX i XX w. pozwoliła na wyselekcjonowanie elementów, które przyczyniły się do tego, że dziś jest ona rozpoznawalna:

– Integralność dzielnicy mieszkalnej z naturą wynikała z wrażliwości w sposobie traktowania przyrody i krajobrazu, zaszczepionej jeszcze w kulturze romantyzmu, a potem kultywowanej w ramach różnorodnych ruchów reformatorskich, powiązanych z działalnością architektoniczną i urbanistyczną.

– Stylistyka opatrzona rytem budownictwa ludowego i alpejskich pensjonatów wytworzyła klimat sielskości i doskonałości kojarzonej z górskim środowiskiem.

– Wzorowanie się na miejskim stylu willowym powodowało wrażenie reprezentacyjności i przestrzenności.

– Włączenie motywów architektury uzdrowiskowej, zorientowanej na czerpanie zalet z obcowania ze słońcem, krajobrazem i przyrodą (trudno osiągalnymi w zindustrializowanym i zurbanizowanym mieście) naznaczyło nowoczesnością ówczesne budownictwo.

– Umiejętne zestawienie wątków stylów minionych epok wprowadziło jednorodność i tak pożądaną malowniczość.

– Czerpanie z lokalnej tradycji budowlanej gwarantowało funkcjonalność i odporność na skomplikowane uwarunkowania fizjograficzne.

– Przełamanie monumentalności i surowości XIX-wiecznych willi i wykorzystanie w pełni zalet usytuowania ich w zieleni, było następstwem mody lansującej stylistykę landhausu.

– Model domu wolnostojącego w oprawie zieleni, w granicach przyjętych proporcji i kompozycji przestrzennej zapewniał skalę ludzką w świecie ulegającym powszechnej mechanizacji i koncentracji zabudowy.

Tak jak ekskluzywne pensjonaty i wille na przełomie XIX i XX w. budziły kontrowersje, stając się praprzyczyną zmiany wsi karkonoskiej w miasto, tak współczesne tanie i masowe rozwiązania niepokoją, zmieniając oblicze górskich kurortów. W obecnych czasach zrozumiałe i nieuniknione jest pojawienie się architektury opartej na logice ekonomicznej. Małe domy letniskowe oraz duże założenia hotelowe i sanatoryjne spotykane były również w omawianym okresie przełomu wieków. Ich lokalizacja jednak nie była przypadkowa. W konfrontacji ze współczesnością luksus historycznych rozwiązań polegał w szczególności na pozostawieniu miejsca dla otaczającej przestrzeni gór.

[10] Podobne relacje pojawiają coraz częściej w prasie lokalnej. Komentarz powyższy zawarto w „Gazecie Wrocławskiej" z 16.04.2016, w artykule Rafała Święckiego *Szklarska Poręba: Powstaną nowe hotele* [27].

with aquaparks and large hotels ("Gołębiewski" Hotel has nearly 900 rooms) and tries to limit their construction[10].

Summary

The consequence of implementing new ideas and principles of relaxation in the mountains is the appearance of holiday resort towns in the Giant Mountains. The analysis of the architecture and development of Szklarska Poręba from the turn of the 20th century made it possible to select the following elements that contributed to the fact that today it is recognizable:

– Integrity of the residential district with nature resulted from sensitivity to the treatment of nature and landscape, instilled in the culture of Romanticism, and then cultivated as part of various reform movements connected with architectural and urban activities.

– The design bearing the rite of folk architecture and alpine boarding houses has created an idyllic and perfect climate associated with the mountain environment.

– Modelling on the urban villa style resulted in the impression of representativeness and spaciousness.

– Incorporation of motifs of spa architecture oriented towards deriving from advantages of the sun, landscape and nature (hardly achievable in an industrialized and urbanized city) marked the construction with modernity at that time.

– A skilful combination of style motifs of past epochs introduced homogeneity and desirable pictoriality.

– Drawing from the local construction tradition guaranteed functionality and resistance to complicated physiographic conditions.

– Breaking the monumentality and austerity of 19th-century villas and taking full advantage of their location in greenery was the result of a fashion that promotes the stylistics of the landhaus.

– The model of a detached house in green surroundings within the limits of the adopted proportions and spatial composition provided a human scale in a world undergoing universal mechanization and concentration of development.

Just as exclusive guest houses and villas at the turn of the 20th century aroused controversy becoming the first cause of the change of the Giant Mountains village into a town, so cheap and massive solutions are worrying, changing the face of mountain resort towns. Nowadays, the emergence of architecture based on economic logic is understandable and inevitable. Small summer houses and large hotel and sanatorium layouts were also encountered in the discussed period of the turn of the century. Their location, however, was not accidental. In the confrontation with the present, the luxury of historical solutions consisted particularly in leaving room for the surrounding mountains.

Translated by
Bogusław Setkowicz

[10] Similar reports appear more and more often in the local press. The above commentary was included in "Gazeta Wrocławska" from April 16, 2016, in the article entitled *Szklarska Poręba: New hotels will be constructed* by Rafał Święcki [27].

Bibliografia/References

[1] Biesiekierski T., Suchodolski J., Trocka-Leszczyńska E., *Architektura na obszarze Sudetów: Sudety Środkowe, Wschodnie i Przedgórze Sudeckie*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1999.

[2] Suchodolski J., *Regionalizm w kształtowaniu formy architektury współczesnej na obszarze Sudetów*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1996.

[3] Trocka-Leszczyńska E., *Wiejska zabudowa mieszkaniowa w regionie sudeckim*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1995.

[4] Suchodolski J., *Architektura schronisk górskich w Sudetach*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2005.

[5] Balińska G., *Uzdrowiska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wydawnictwo PWr, Wrocław 1991.

[6] Szymanski-Störtkuhl B., Ilkosz J., *Od zagrody do willi. Architektura Kolonii Artystycznej w Karkonoszach*, [w:] K. Bździach (red.), *Wspaniały krajobraz. Artyści i kolonie artystyczne w Karkonoszach w XX w.*, Gesellachaft für interregionalen Kulturaustausch e.V., Berlin, Muzeum Okręgowe w Jeleniej Górze, Berlin–Jelenia Góra 1999, 104–126.

[7] Koeppen A., *Die Schreiberhauer Künstlerkolonie*, „Schlesien" 1908/1909, 2, 465–471.

[8] Koeppen A., *Zur Wiederbelebung schlesischer Bauernhäuser*, „Schlesien" 1909/1910, 3, 559–562.

[9] Siedler V., *Heimatkunst im schlesischen Gebirge. Eine Kulturstudie*, Leipelt, Warmbrunn 1913.

[10] Łaborewicz I., Wiater P., *Szklarska Poręba: Monografia historyczna*, AdRem, Jelenia Góra 2010.

[11] *Leksykon architektury Wrocławia*, R. Eysmont, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (red.), Via Nova, Wrocław 2011.

[12] *Atlas architektury Wrocławia*, T. 2: *Budowle mieszkalne, budowle inżynieryjne i przemysłowe, parki, cmentarze, pomniki*, J. Harasimowicz (red.), Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1998.

[13] *Architektura Wrocławia*, T. 1: *Dom,* Kolegium Redakcyjne Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (red.), Werk, Wrocław 1995.

[14] *Architektura Wrocławia*, T. 2: *Urbanistyka do roku 1945*, J. Rozpędowski (red.), Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1995.

[15] *Atlas historyczny miast polskich. Śląsk*, z. 14, *Jelenia Góra*, M. Młynarska-Kaletynowa, D. Adamska, R. Eysymontt, M. Chorowska, S. Firszt, R. Gliński, G. Grajewski, I. Łaborewicz, D. Wędzina (red.), Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2017.

[16] Kwaśny Z., *Jelenia Góra: zarys rozwoju miasta*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.

[17] Gryglewska A., *Architektura Wrocławia XIX–XX w. w twórczości Richarda Plüddemanna*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1999.

[18] Ludwig B., *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1850–1945)*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2010.

[19] *Budownictwo drewniane w gospodarce przestrzennej europejskiego dziedzictwa*, W. Czarnecki (red.), Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok 2004.

[20] Tarnowski J., *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, „Estetyka i Krytyka" 2012, Nr 25, 231–262.

[21] Mazurski K., *Budownictwo drewniane w regionie jeleniogórskim*, „Rocznik Jeleniogórski" 1973, T. 11, 44–64.

[22] Knothe J., *Architektura neowernakularna – geneza. Od Erdmannsdorf do Pensjonatu „Maryja"*, „Budownictwo i Architektura" 2017, Nr 16(4), 141–158.

[23] *Schroniska turystyczne Karkonoszy i Gór Izerskich w Polsce oraz w Czechach*, I. Łaborewicz (red.), Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Jelenia Góra 2015.

[24] Broniewski T., *Historia architektury i nauka form architektonicznych w zarysie*, Spółdzielnia Wydawnicza META, Katowice 1950.

[25] Szymański-Störtkuhl B., *Landhaus – typ podmiejskiego domu z początku XX w. na przykładzie Wrocławia*, [w:] *Architektura Wrocławia*, T. 1: *Dom*, Kolegium Redakcyjne Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (red.), Werk, Wrocław 1995, 281–298.

[26] Nowosielska-Sobel J., *Od ziemi rodzinnej ku ojczyźnie ideologicznej. Ruch ochrony stron ojczystych (Heimatschutz) ze szczególnym uwzględnieniem Śląska (1871–1933)*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2013.

[27] Święcki R., *Szklarska Poręba: Powstaną nowe hotele*, „Gazeta Wrocławska", 16.04.2016.

Streszczenie

Celem artykułu było wyselekcjonowanie elementów decydujących o jakości i atrakcyjności karkonoskich kurortów, służących jednocześnie zachowaniu wyjątkowości krajobrazu. Przyjęto metodę obserwacji i studium indywidulanych przypadków. Analizie poddano zabudowę znaczących, wybranych obiektów budowlanych, bazując na dokumentach archiwalnych, materiałach fotograficznych, wizji lokalnej. Z przeprowadzonych badań wynika, że stosowane rozwiązania projektowe były konsekwencją nowych idei pojawiających się w sztuce, życiu, architekturze. W konfrontacji ze współczesnością luksus historycznych propozycji polegał m.in. także na pozostawieniu miejsca dla otaczającej przestrzeni gór. Mając na względzie efekt, jaki uzyskano, należałoby przyjąć te historyczne rozwiązania za ponadczasowe i godne naśladowania.

Słowa kluczowe: wille, pensjonaty, architektura regionalna, urbanizacja

Abstract

The intention of the article was to highlight the problem of selecting vital elements in order to protect the landscape, which also consists of specific architecture and urban planning. It was also intended to show the advantages of attractive quarters and recognize the premises that decided about this uniqueness. A method of observation and study of individual cases was adopted. The analysis covered the construction of significant, selected buildings, based on archival documents, photographic materials, and site visits. The research shows that the applied design solutions, characteristic of the Karkonosze Mountains resorts, were the consequence of new ideas emerging in art, life and architecture. In confrontation with the present day, the luxury of historical solutions relied, among others also to leave space for the surrounding mountains. Taking into account the effect obtained, this principle should be accepted as timeless.

Key words: villas, pensions, regional architecture, urbanization